

RAQAMLARNING LINGVISTIK VA MADANIY SEMANTIKASI

Muallif: Axunova Moxidil Abdurahim qizi ¹

Affiliyatsiya: Farg'ona Davlat universiteti 2-bosqich tayanch doktoranti ¹

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15166546>

ANNOTATSIYA

Maqolada raqamlarning til universaliyasi sifatida madaniy va semantik jihatlarini tahlil qilinadi. Sonlarning mifologiya, folklor va til tizimidagi ramziy ma'nolari, shuningdek, turli tillardagi lingvistik ifodalanishi o'rganiladi. Raqamlarning madaniy kod sifatidagi roli va ularning inson tafakkuridagi o'rnini yoritiladi.

Kalit so'zlar: raqam, son, til universaliyasi, miqdor kategoriyasi, madaniy kod, numerativlar

Raqam madaniy tushuncha va miqdoriy belgi sifatida til universaliyasi bo'lib, miqdor va sifat, makon va vaqt kategoriyalari bilan chambarchas bog'liq. Raqamlar tizimi muayyan millat yoki xalqning dunyoqarashini aks ettiradi, alohida raqamlar esa etnosning madaniy kodini o'z ichiga oladi va muqaddas ma'nolarni ifodalaydi. Raqam moddiy va voqelikdan eng uzoq abstrakt tushuncha bo'lishiga qaramay, inson hayoti va ongida predmetlar dunyosi bilan yaqin aloqada bo'lib, o'zaro ta'sir qiladi.

Raqamli kod noyob kognitiv fenomen sifatida inson va atrof-muhit o'rtasidagi o'zaro aloqalar hamda til darajasidagi munosabatlarning butun xilma-xilligini belgilaydi. Chunki u atrof-muhitni yaratish va tavsiflash vositasi bo'lgan asosiy semantik-grammatik kategoriya — "miqdor"ni ifodalaydi.

So'nggi yillardagi mavjud tadqiqotlar tahlili son kategoriyasini, sonlarni so'z turkumi sifatida, raqamli komponentlarga ega frazeologizmlarni, shuningdek, mif va folklordagi muqaddas raqamlar ramziyligini o'rganish asosida quyidagi xulosalarga kelish mumkin:

- Sonlar yoki numerativlarni o'rganish uzoq tarixga ega bo'lib, sovet davrida ham olimlar ushbu mavzuga murojaat qilgan. Aynan shu davrda sonlarning grammatik kategoriya sifatida o'rganilishi eng dolzarb yo'nalish bo'lgan.

- Ilmiy paradigmalarni almashinuvi va gumanitar fanlardagi yangi yo'nalishlarning dolzarblashuvi natijasida son fenomeni funksional grammatika, funksional-semantik maydon doirasida, shuningdek, antropotsentrizm va kognitologiya nuqtayi nazaridan o'rganilgan. Bu yondashuvlar raqamli ramziylikning frazeologik birliklarda, folklor janrlarida va miflarda ifodalanishini tavsiflashga qaratilgan.

- So'nggi yillarda tadqiqotchilar miqdoriy ma'nolarni ifodalovchi raqamli belgilarni turli tuzilishga ega bo'lgan tillarda, xususan, qozoq va ingliz, ingliz-o'zbek, qozoq va xitoy, qozoq va rus tillarida taqqoslashga alohida e'tibor qaratmoqda.

- Turkiy tillarni qiyosiy-tarixiy jihatdan kognitiv lingvistika va lingvomadaniyatshunoslik nuqtayi nazaridan tadqiq qilish dolzarbligi ortib bormoqda.

Son – matematika bilan bog'liq bo'lgan, maksimal darajada abstrakt va sifat xususiyatiga ega bo'lmagan tushunchalardan biridir. U diskret miqdorni hamda uni tashkil etuvchi alohida hisob birliklarini ifodalaydi. Haqiqiy dunyoning kategoriyasi sifatida miqdor o'z ifodasini raqam va o'lchov orqali topadi, ular esa o'lchash va hisoblash funksiyalarini bajaradi.

Raqamlar moddiy olamning aksidir, chunki ular predmetlar bilan bog'liq assotsiatsiyalarni o'z ichiga oladi. Qadimgi va o'rta asr falsafasida raqamlarning moddiy dunyo bilan aloqasi asosiy mulohaza va xulosalar mavzusi bo'lgan. Masalan, pifagorchilar va neoplatoniklar raqamlarni olamning mistik tasavvurlari bilan bog'lashgan.

Pifagorga ko'ra, har qanday haqiqatni o'rganish, avvalo, raqam tushunchasiga murojaat qiladi, demak, raqamlar ibtidoiy bo'lib, moddiy dunyo shakllari haqidagi tasavvurlarni aks ettiradi. "Pifagor — nomi va amali bilan birinchi faylasuf emasmi, u haqiqatni tadqiq qilish har doim raqam orqali amalga oshishini ta'kidlagan? Pifagor ta'limotiga platonchilar va bizning ilk ustozlarimiz shu darajada ergashgan ediki, Avreliy Avgustin, undan keyin esa Boetsiy yaratilgan narsalarning dastlabki timsoli Yaratganning ongida, shubhasiz, raqam bo'lganini ta'kidlaganlar."¹

Raqam til universaliyasiga tegishlidir, chunki barcha xalqlar va davlatlar hisob-kitob qilish uchun umumiy vositadan, miqdoriy qiymatlarni ifodalash uchun yagona koddan foydalanadilar. Bu esa madaniy va siyosiy o'zaro aloqalar sharoitida zarur bo'lgan. Insoniyat sivilizatsiyasi tarixida shakllangan universal hisob alifbosi tabiiy raqamlar ketma-ketligiga – rim va arab raqamlariga asoslangan.

Raqam semantik va lingvistik kategoriya sifatida predmetli, sifatli va abstrakt ma'nolarni ifodalaydi hamda tilning barcha darajalariga – fonetik, leksik va grammatik qatlamlariga ta'sir qiladi. Har qanday tilda sonlar uchun maxsus grammatik sinf va alohida so'z turkumi – "son" mavjud bo'lishiga qaramay, miqdoriy ma'nolarni ifodalash qat'iy tizimga bo'ysunmaydi va aniq mantiqiy izchillikka ega emas. Masalan, turli tillarda bir xil miqdoriy ma'nolar turli suppletiv shakllar orqali ifodalanadi va fonetik jihatdan o'zaro mos kelmaydi.

Yozma arab kodlari, shubhasiz, barcha tillar uchun yagona umumiy tizim hisoblanadi. Ushbu kodning universalligi har bir tilda sonlarning o'ziga xos og'zaki ifodalari bilan qarama-qarshi qo'yiladi. Butun dunyoda ishlatiladigan o'nlik sanoq tizimi, masalan, 5; 200; 856763; 189200000 kabi sonlar turli tillarda turlicha yoziladi va talaffuz qilinadi.

Masalan, "5" soni ingliz tilida "five", shved tilida "fem", fransuz tilida "cinq", rus tilida "пять", qozoq tilida "бес", birman tilida esa "nga" shaklida ifodalanadi. Bundan tashqari, turli matematik tizimlarda ham sonlar turlicha yozilishi mumkin. Masalan, "5" rim raqamlarida "V" shaklida, ikkilik sanoq tizimida esa "101" ko'rinishida yoziladi.

Sonlarning shakllanish jarayoni lingvistik jihatdan quyidagicha tasniflanishi mumkin:

- "Leksikalizatsiya" (ya'ni, sodda, yangi so'z yaratish): "бес, five, пять"

¹ Кузанский Н. // Соч.: В 2 т. – М., 1979. – Т. 1. – 108 с.

- “Qo’shish” (ya’ni, son elementlarini qo’shish orqali hosil qilingan murakkab son): “отыз екі, thirty-two, тридцать два = 30+2”

- “Ko’paytirish” (ya’ni, son elementlarini ko’paytirish orqali hosil qilingan murakkab son): “сегіз жүз, восемьсот, eight hundred = 8×100”

Raqam – bu madaniy konsept bo’lib, unda miqdoriy ma’nodan tashqari, dunyoning arxaik modeliga borib taqaladigan tarixiy-madaniy semantika ham mujassamlangan. Har bir milliy madaniyatda raqamlar va ularning ma’nolari o’ziga xos tilni shakllantirgan bo’lib, bu til xalqning dunyoqarashi va tarixiy-madaniy tajribasini ifodalaydi. Shu sababli, raqamlarning semantikasi ko’pincha obrazli va ramziy ma’nolarni o’z ichiga oladi.

Murakkab abstrakt g’oyalarni ifodalash uchun til obrazli vositalardan foydalanadi va ularni aniqroq tushunchalar bilan bog’laydi. Shu sababli, raqamlar kabi abstrakt va mavhum tushunchalarning lingvistik ifodasi har doim metaforik bo’lib, bu turli tillarda miqdoriy ma’noga ega bo’lgan barqaror birikmalarning ko’pligiga sabab bo’ladi.

“Konsept” tushunchasi zamonaviy kognitologiya va lingvomadaniyatshunoslikning asosiy kategoriyalaridan biri hisoblanadi. Hozirgi filologiya fanida konseptning turli ta’riflari mavjud bo’lib, uni o’rganish bo’yicha turli yondashuvlar shakllangan. Biroq, ushbu nazariyalarning umumiy jihati shundaki, til va madaniyat o’rtasidagi bog’liqlik inkor etib bo’lmaydigan haqiqatdir. Konsept – bu “madaniyatga singdirilgan tushuncha” (N.D. Arutyunova va V.N. Teliya ta’rifiga ko’ra).

Raqam lingvomadaniy fenomen sifatida milliy-madaniy tasavvurlar va qadriyatlar bilan belgilanadi, bu esa konseptual va til manzarasida o’z aksini topadi. Tadqiqotchilar “konseptual manzara” va “til manzarasi” tushunchalarini farqlaydilar, chunki “konseptual manzara” kengroq va murakkabroq bo’lib, u til, an’ana, tabiat va landshaft, tarbiya va ta’lim kabi turli ijtimoiy omillarni o’z ichiga oladi.

So’nggi yillarda tilshunoslik fanida “madaniyat kodi” atamasi dolzarb bo’lib bormoqda. Bu tushuncha “madaniy kod” atamasi bilan bog’liq bo’lib, ko’plab manbalarda ular sinonim sifatida ishlatiladi.

Madaniyat kodi – bu milliy etnomadaniy ma’lumotlar to’plamini o’z ichiga olgan “semiotik tizim” bo’lib, u “ikkinchi darajali belgilar va ramzlar” majmuasi orqali madaniyatni aniqlash imkonini beradi. Ushbu belgi va ramzlar har qanday madaniyat elementida mavjud bo’lgan ma’nolarga ega bo’lib, insonning moddiy va ma’naviy faoliyati mahsulotlarida semiotik makon darajasida namoyon bo’lishi mumkin.

“Madaniy kod” odatda “moddiy va ma’naviy dunyo belgilari va ramzlari tizimi” sifatida qaraladi, unda madaniy ma’nolar til orqali – ma’no ifodalashning asosiy vositasi sifatida – ifodalanadi. Shuning uchun madaniy kodlar “madaniyatga xos axborotni va muayyan etnik jamoaning dunyoqarash asoslarini kodlash uchun ishlatiladigan ikkilamchi belgilar tizimi” sifatida namoyon bo’ladi. Ular tabiat, artefaktlar, hodisalar va predmetlarda aks etgan holda mavjud bo’lishi mumkin.

Qadimgi xalqlar sonlarga muqaddas kuch atab, ularga yashirin ma’no va atrof-muhitga ta’sir o’tkazish qobiliyatini nisbat berishgan. Sonlar xudolar tomonidan dunyoni boshqarish vositasi sifatida ishlatilgan deb hisoblangan. Sonlarning muqaddas tabiati ma’lum etnosning “mifologiyasi, dini, folklori va adabiyotida” aks etgan.

“Folklor janrlari – ertaklar, marosim qo’shiqlari, duolar, la’natlar, afsunlar, miflar – o’z tuzilishida qadimgi marosimlar, rituallar, kultylar, sehr va arxaik diniy tasavvurlar substratlarini sinxretik tarzda saqlab qolgan”.²

Mifopoetik asoslar – son, hisob va sonli modellar – eng to’liq tarzda “arxaik madaniyatlarda” namoyon bo’ladi. Bunday madaniyatlarda:

1) “Son” o’ziga xos mustaqil hodisa sifatida qaralib, u doimo muayyan obyektlar bilan bog’liq bo’lishi shart emas;

2) Son tizimi “to’liq va mukammal” bo’lib, hech qanday kamchiliklarga ega emas;

3) Sonlar hali to’liq “desemantizatsiya” qilinmagan (zamonaviy madaniyatlarda bo’lgani kabi, sonli qatorning turli elementlari o’rtasidagi tafovutlar to’liq anglab yetilmaydigan holatga tushib qolmagan).

Arxaik an’analarda sonlar muqaddas va “kosmik” mazmun kasb etgan holatlarda ishlatilgan. Shu tariqa, sonlar dunyoning obrazi (imago mundi) sifatida namoyon bo’lib, dunyoni tsiklik rivojlanish sxemasi asosida periodik qayta tiklash va beqaror xotik tendensiyalarni yengish vositasiga aylangan.

Ba’zi sonlarning ramziy qo’llanilishining keng tarqalishi ularning faqat frazeologik birliklar tarkibiga kirishi bilan bog’liq emas. Bu hodisani turli sohalarning o’zaro kesishishi orqali tushuntirish mumkin, chunki bu sonlar muhim tushunchalar sifatida ko’riladigan sohalar o’rtasidagi chegaralar ko’pincha yo’qolgan bo’ladi.

Xalq madaniyati, mifologiya va din kabi nazariy jihatdan shakllangan kategoriyalar o’rtasida uzluksizlik munosabatlari mavjud bo’lib, ular umumiy qadriyatlar va tushunchalarga asoslanadi. Masalan, ayrim zamonaviy dunyoviy e’tiqodlar qadimgi davr ramzlaridan foydalanadi. Shu ramzlar diniy matnlarda ham uchraydi va o’z navbatida, tasvirlar va barqaror iboralar manbai sifatida xizmat qiladi.

Boshqa tomondan, muayyan sonning afzal ko’rilish sababi unutilishi natijasida uning ramziy ahamiyati yanada kuchayishi mumkin. Chunki atrofidagi “sir” uning ifodaviyligini va ishonch kuchini oshiradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. G’ulomov, N. Til va madaniyat: Lingvomadaniyatshunoslik asoslari. Toshkent: Fan, 2010.

2. Lakoff, G., & Johnson, M. (1980). Metaphors We Live By. Chicago: University of Chicago Press.

3. Nurmonov, A. O’zbek tili leksikologiyasi va frazeologiyasi. Toshkent: O’zbekiston Milliy Ensiklopediyasi, 2021.

4. Жаксылыков А.Ж. Сравнительная типология образов и мотивов с религиозной содержательностью в произведениях казахской литературы. Эстетика, генезис. – Алматы: Қазақ университеті, 2020. – 108 с.

5. Кузанский Н. // Соч.: В 2 т. – М., 1979. - Т. 1. – 108 с.

² Жаксылыков А.Ж. Сравнительная типология образов и мотивов с религиозной содержательностью в произведениях казахской литературы. Эстетика, генезис. – Алматы: Қазақ университеті, 2020. – 108 с.